

Hoe lang houden we onszelf nog voor de gek?

Over de WRR-Verkenning *Geloven in het publieke domein*¹

Gerard Dekker*

Het komt niet zo vaak voor dat er zoveel aandacht geschonken wordt aan een rapport van een officiële instelling als met de publicatie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over 'geloven in het publieke domein' het geval was. Er was in de dagen en weken na het verschijnen van deze publicatie nauwelijks een dagblad of tijdschrift op te slaan of er werd over geschreven. Daarbij werd overwegend in positieve of optimistische zin over godsdienst² gesproken.

Het dagblad *NRC* (van 20 dec. 2006) zegt nog voorzichtig: 'Religie was een tijdlang taboe in het publieke domein, maar ze lijkt bezig met een comeback.' Het dagblad *Trouw* is in zijn commentaar (van 23 dec.) al stelliger: 'Onderzoek na onderzoek bevestigde ook het afgelopen jaar weer de onhoudbaarheid van de secularisatiethese.' Het *Reformatorisch Dagblad* spreekt in zijn commentaar (van 19 dec.) over 'de opmerkelijke comeback van religie' en stelt dat 'godsdienst terug [is] in het publieke domein'. Bovendien schrijft het nog weken na het verschijnen van het rapport hierover. Ook het *Nederlands Dagblad* laat in drie uitgebreide artikelen (28, 29 en 30 dec.) deskundigen commentaar op het rapport geven. Het opinieblad *Volzin* (van 22 dec.) stelt zonder meer: 'Godsdienst komt terug als maatschappelijk verschijnsel' En (om niet meer te noemen): het dagblad *NRC* laat enkele dagen na het verschijnen van het rapport (23 dec.) Jan Siebelink zelfs de stelling verdedigen: 'We maken de herkerstening van Nederland mee.'

Begrijpelijke belangstelling

Vanwaar deze aandacht en deze positieve commentaren? Toegegeven: het rapport geeft er aanleiding toe. Op de eerste pagina lezen we al: 'Zowel in wetenschap als in het publieke domein is er de afgelopen jaren echter sprake van een al even opmerkelijke als verbazingwekkende "comeback".' En in diverse bijdragen wordt zonder meer uitgegaan van een terugkeer van religie op de maatschappelijke agenda. Maar daar staat tegenover dat zo'n ontwikke-

* Gerard Dekker is emeritus-hoogleraar godsdienstsociologie van de Vrije Universiteit.

ling in andere bijdragen betwijfeld of zelfs ontkend wordt. En in het eerste artikel komen twee van de vier redacteuren zelf ook al tot de constatering dat we met een ‘gecompliceerde ontwikkeling’ te maken hebben: ‘Veeleer is er sprake van een “transformatie van religie”, die zich niet volledig laat uitdrukken in termen van secularisering en “terugkeer”.’

Het zeer lijvige rapport (meer dan 500 pagina’s) is in feite een bundeling van een groot aantal artikelen, die qua aard en inhoud zeer verschillend zijn. Het bevat zowel theoretische verhandelingen of bespiegelingen over de godsdienstige ontwikkelingen als op feiten gebaseerde beschrijvingen van de situatie. Het bevat zowel bijdragen waarin zeer positief over (de mogelijkheden van) godsdienst in onze samenleving geschreven wordt als bijdragen die hierover veel sceptischer zijn. Waarmee ik maar wil zeggen dat het rapport geen homogeen geheel vormt en niet één boodschap brengt. En toch lezen de meeste commentatoren er wel zo’n boodschap in, de boodschap namelijk dat religie weer belangrijk wordt in en voor het publieke leven. Wat is daar de verklaring voor? En wat is de verklaring voor de toch wel uitzonderlijk grote belangstelling voor dit rapport? Ik wijs op twee zaken.

In de eerste plaats op hetgeen één van de redacteuren zelf constateert: ‘Deze bundel kwam tot stand op het moment dat er een kentering kwam in Nederland in de gedachte dat er geen toekomst was voor de religie, dan wel dat het religieuze verschijnsel iets was wat zich beperkt tot de privésfeer.’ Deze constatering verklaart mijns inziens voor een belangrijk deel de positieve ontvangst van het rapport.

Er wordt de laatste jaren namelijk onmiskenbaar opener en vrijer over godsdienst en de betekenis van godsdienst voor het leven en samenleven van de mensen gesproken. Over de oorzaken daarvan kan men lang discussiëren. Eén van de belangrijke oorzaken is de opkomst in Nederland van de islam. Dat is immers een godsdienstig systeem dat expliciet het belang van godsdienst voor het samenleven van de mensen en de inrichting van de samenleving claimt. En dat in een situatie waarin godsdienst meer en meer tot een privé-zaak werd verklaard en de meeste gelovigen deze hun door de samenleving opgelegde bescheiden plaats hadden geaccepteerd. De christenen echter die blijven volhouden dat hun geloof voor héél hun leven van betekenis is, voelen zich door die ontwikkelingen in de verdediging gedrongen, met als gevolg dat zij meer van zich laten horen. En daarnaast is er op z’n minst nog een factor te noemen, namelijk de opkomst van een generatie die niet (meer) de negatieve kanten van godsdienst en godsdienstige opvoeding heeft ervaren en die daardoor veel vrijer en opener over godsdienst spreken, óók in het openbare leven.

In díe situatie, een situatie dus waarin godsdienst volop in discussie is en op grond waarvan velen denken dat dit impliceert dat godsdienst weer belangrijk is, verschijnt er nu een rapport van een overheidsinstelling dat vrije-

lijk over religie en de rol van religie in de samenleving spreekt. Dat is meer dan welkom voor degenen die deelnemen aan of geïnteresseerd zijn in de plaatsvindende discussie. Het rapport hoeft dan geen standpunt in te nemen; het verschijnen ervan is voldoende om zich met vergrote intensiteit op de discussie te werpen. En gezien de aard van de publicatie kan iedereen hierin wel iets (of zelfs veel) vinden wat zijn of haar positie in de discussie versterkt. Zo gezien is het een zeer nuttig en waardevol rapport. Zij het dat het effect van de verschijning ervan niet uitsluitend positief is, zoals ik hieronder nog hoop aan te tonen.

Nauw verbonden met het bovenstaande is het tweede waarop ik hier wil wijzen. Het rapport is afkomstig van een overheidsorganisatie en ook de relatie tussen de overheid en het godsdienstig leven is regelmatig in discussie. Die relatie is gebaseerd op het principe van scheiding van kerk en staat. Aan dat onderwerp, alsmede aan de mogelijke rol in het publieke leven in het algemeen, is dan ook in het rapport uitgebreid aandacht geschonken. Ja, blijkens de tekst op de omslag is het zelfs het voornaamste doel van de publicatie van dit rapport om die relatie aan de orde te stellen. De publicatie is (ook) bedoeld als een uitdaging aan de overheid haar houding tegenover de (veranderde) religie opnieuw te bepalen. We lezen daar immers dat met de publicatie 'wordt beoogd een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar de vraag of deze ontwikkelingen aanleiding zijn voor nieuwe oriëntatiekaders voor een overheid die zich in kwesties van religie en publiek domein tot op heden vooral moet verlaten op het principe van de scheiding van kerk en staat'. Voor- en tegenstanders van een mogelijke rol van religie in het publieke domein worden dus aan het denken gezet en de discussie over deze problematiek wordt met dit rapport nieuw leven ingeblazen. Ook om die reden is de verschijning van dit rapport een belangrijke gebeurtenis.

Maar is het, behalve voor de politiek en voor het grote publiek, ook voor vakmensen – waarmee ik nu bedoel mensen die beroepshalve de ontwikkelingen in het godsdienstig leven bestuderen – nuttig en waardevol? Die vraag wil ik in dit artikel proberen te beantwoorden. En ik let daarbij afzonderlijk op het belang van het rapport voor ons theoretisch inzicht naast het belang voor ons inzicht in de feitelijke ontwikkelingen.

Een bijdrage aan onze theoretische kennis?

Allereerst het theoretisch aspect. Draagt de inhoud van dit rapport bij aan onze theoretische kennis omtrent de ontwikkelingen in en van het godsdienstig leven? In het eerste hoofdstuk, geschreven door de WRR-medewerkers Van de Donk en Plum, wordt een vrij goed overzicht gegeven van de stand

van zaken. Maar de overige meer dan 400 pagina's helpen ons in dit opzicht niet veel verder. Ik wijs in dit verband op drieërlei.

In de eerste plaats op de op veel plaatsen in het rapport geuite bewering dat we de ontwikkelingen in het godsdienstig leven niet (meer) adequaat kunnen karakteriseren met de term secularisatie; dat het beter is om over een transformatie in en van het religieuze leven te spreken. Het is een rode draad die veel bijdragen met elkaar verbindt en die als een soort ontdekking wordt gepresenteerd. Het lijkt er soms op dat men dat als de belangrijkste boodschap aan de lezer wil meegeven; het woord transformatie wordt niet voor niets in de titel van het rapport genoemd.

Het is moeilijk vol te houden dat men hiermee de vakmensen iets nieuws verteld. De secularisatie-these is onder degenen die de godsdienstige ontwikkelingen bestuderen al jaren in discussie. En de Nederlanders onder hen hebben deze problematiek nog niet zo lang geleden publiekelijk aan de orde gesteld in een boek dat over secularisatie en transformatie van godsdienst in Nederland sinds 1950 (!) handelt.³ Het is teleurstellend, maar ook typerend dat dit (onder redactie van Sengers verschenen) boek in het hele rapport slechts éénmaal, en dan nog min of meer terloops, genoemd wordt.

Nu zou het uitgangspunt dat we de ontwikkelingen in het godsdienstig leven niet alleen in termen van secularisatie maar ook in termen van transformatie kunnen of moeten beschrijven ons nog verder kunnen helpen als het ons inzicht in zowel het secularisatieproces als in de aard van de transformatie zou verdiepen. Maar ook dat lijkt mij niet het geval.

Wat het begrip secularisatie betreft – dat is dus het tweede waarop ik wil wijzen – blijft het rapport mijns inziens sterk in gebreke. Om te beginnen de terminologie. Het woord secularisatie wordt vrij ongenueanceerd gebruikt, alsof het voor iedereen duidelijk is wat hiermee bedoeld wordt. Het rapport geeft er geen blijk van dat men beseft dat dit een nogal gecompliceerd begrip is (een multi-dimensionaal concept, zoals Dobbelaere het noemt⁴), dat met andere woorden verschillende verschijnselen met de term secularisatie aangeduid kunnen worden. Of anders gezegd, dat een secularisatieproces zich op verschillende niveaus kan voltrekken, namelijk op het micro-, het meso- en het macro-niveau. Nergens kom ik een verwijzing tegen naar de door veel sociale wetenschappers toch aanvaarde of gebruikte driedeling, zoals die internationaal door Dobbelaere en (zeg ik er in bescheidenheid maar bij) in Nederland door mij is aangegeven: secularisatie als vermindering van godsdienstigheid van mensen, secularisatie als aanpassing van de godsdienst en secularisatie als beperking van de reikwijdte van de godsdienst.⁵ En als men in het schrijven dan al een onderscheid in niveaus maakt, namelijk tussen secularisatie op maatschappelijk niveau en secularisatie op individueel niveau (p. 82) dan spreekt men over een 'neosecularisatiethese'; een term die ons in theoretisch opzicht ook al niet veel verder brengt.

Nog op een andere wijze wordt vrij slordig met het begrip secularisatie omgegaan. Veelvuldig beperkt men zich tot een beschrijving van *de* secularisatie-these, waarmee men dan bedoelt de theorie dat religie als vanzelf in een zich moderniserende samenleving zal verdwijnen. Die theorie wordt – terecht – als achterhaald beschouwd, omdat de werkelijkheid vaak een andere ontwikkeling laat zien. Ook in moderne samenlevingen zien we dat religie zich handhaaft en/of wel van karakter verandert (transformatie), maar niet verdwijnt. Eén van de beperktheden van het rapport vind ik dat, voorzover over secularisatie gesproken wordt, meestal met deze constatering wordt volstaan. De indruk die het lezen van de meeste bijdragen achterlaat is dat mét het achterhaald zijn van de ‘klassieke’ secularisatie-these ook het verschijnsel secularisatie verdwenen is. Bestaan er dan geen andere verschijnselen of ontwikkelingen die oorzaken van een optredende secularisatie zouden kunnen zijn? Of komt er helemaal geen secularisatie meer voor?

In de derde plaats wijs ik op het ontbreken van een consistent beeld van het karakter of de inhoud van de transformatie van de godsdienst. Wat houdt die transformatie nu exact in? Wat is de aard, het karakter, het kenmerkende van de ‘nieuwe’ religiositeit? Er worden in de diverse bijdragen allerlei factoren genoemd die aan die transformatie hebben bijgedragen, zoals de in de samenleving optredende privatiserings- en individualiseringsprocessen, de postmoderne mentaliteit die aan de-institutionalisering bijdraagt en de toenemende culturele en dus ook godsdienstige pluraliteit. Ook worden wel redenen genoemd waarom godsdienst niet verdwijnt, zoals het feit dat de ontwikkelingen in onze moderne samenleving juist de behoefte aan zingeving, levensbeschouwing of godsdienst oproept. Maar er ontstaat geen consistent beeld. Nu is dat misschien ook teveel gevraagd, zeker als het om een ‘verkenning’ gaat. Maar er had wel een grotere consistentie of samenhang kunnen ontstaan als er een zekere eenheid in de terminologie was afgesproken en gebruikt.

In het eerste hoofdstuk worden verschillende begrippen nader omschreven, maar in de rest van het rapport worden de voor dit onderwerp relevante begrippen religie, godsdienst, zingeving, levensbeschouwing, religiositeit en spiritualiteit op zeer verschillende wijze en door elkaar gebruikt. Zo wordt (om een voorbeeld te noemen) de ene keer een duidelijk onderscheid gemaakt tussen religie en spiritualiteit, terwijl die beide begrippen een andere keer aan elkaar gelijk worden gesteld. Terwijl het hierbij toch gaat om begrippen die in hun onderscheidende inhoud belangrijk zijn om bepaalde veranderingen in het godsdienstig leven aan te duiden. Ja, het onbehagelijke gevoel bekwam mij bij lezing dat er onder de schrijvers geen eenstemmigheid bestaat over wat men bedoeld als men over godsdienst of religie spreekt. Dat men met andere woorden niet alleen een transformatie van het verschijnsel religie constateert, maar dat men met die constatering impliciet

of onbewust ook de definitie van religie laat transformeren. Maar als men niet hetzelfde onder het te beschrijven fenomeen verstaat kan men ook niet tot een goede beschrijving van de veranderingen in dat fenomeen komen. Ik weet dat men eindeloos kan discussiëren over de omschrijving van het begrip religie, maar als men niet met elkaar afspreekt wat men onder het te beschrijven verschijnsel verstaat, als men met andere woorden niet van een bepaalde werkdefinitie uitgaat, kan men nooit tot een bevredigend resultaat komen. Als men (om nog één voorbeeld te noemen) niet beslist of men van een substantiële dan wel een functionele definitie van godsdienst uitgaat, zal men, wat de ontwikkeling van godsdienst betreft, langs elkaar heen blijven praten. Dat zoiets niet bijdraagt aan een helder inzicht in wat er nu gaande is moge duidelijk zijn. En daarmee zijn we bij het empirisch aspect beland.

Een bijdrage aan onze empirische kennis?

Want dat is de tweede vraag die ik in dit artikel wil proberen te beantwoorden: draagt de inhoud van het onderhavige rapport bij aan onze empirische kennis omtrent de ontwikkelingen van en in het godsdienstig leven in Nederland? Ook in dit opzicht valt een zekere teleurstelling moeilijk te onderdrukken.

Het empirische deel van het rapport omvat vijf bijdragen, waarvan er vier over de Nederlandse situatie handelen. Twee daarvan, een religieuze atlas van Nederland en de bijdrage over de rol van de kerken in de civil society, geven goede feitelijke informatie. Het zijn bijdragen van medewerkers van instellingen die ons ook elders en op andere wijzen van goede feitelijke informatie (hebben) voorzien, te weten van het Kaski en van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Zij handelen over de georganiseerde religie en hebben in de commentaren op het rapport, voorzover ik heb waargenomen, weinig aandacht getrokken.

Dat laatste geldt niet voor de bijdrage die handelt over de leefstijlen in zingeving. Daarin gaat het over 'de levensbeschouwelijke profielen van de Nederlandse bevolking die voor een deel niet en voor een deel wel verbonden zijn met de georganiseerde religie'. Wat vooral aandacht trok was het – op basis van een onderzoek van het bureau Motivaction gebaseerde – gegeven dat bijna een vijfde van alle Nederlanders behoort tot een categorie die tot anomie neigt: 'er is een toenemend maatschappelijk risico van spanningen, vanwege de opkomst van deze categorie' (194).

Dit onderzoek zou een belangrijke bijdrage hebben kunnen leveren aan ons inzicht in de veranderingen in het religieuze leven en in de aard van de nieuwe religiositeit. Maar helaas moet gezegd worden dat de betrouwbaarheid van de resultaten van dit onderzoek en daarmee dus de betrouwbaar-

heid van de beschrijving van de feitelijke situatie, om onderzoektechnische redenen, sterk in twijfel getrokken moet worden. Al met al voegt de empirische sector van het WRR-rapport weinig toe aan de reeds onder wetenschappers bestaande kennis.

Wat ik vooral mis in het rapport zijn feitelijke gegevens die de vraag kunnen helpen beantwoorden wat nu de werkelijke betekenis van religie is voor het leven en samenleven van de mensen. Zet de in het verleden door velen geconstateerde secularisatie zich echt niet meer door? En neemt de betekenis van religie in onze samenleving nu wel of niet toe? Zowel inzicht in de omvang als in de aard van de huidige religiositeit is voor de beantwoording van deze vragen van belang.

Wat *de omvang* betreft: een belangrijk effect van het rapport is dat het de bij velen levende gedachte versterkt dat de religiositeit onder de mensen niet meer afneemt of dat er zelfs een herleving van religie plaatsvindt. Die veronderstelde ontwikkeling wordt niet met feitelijke gegevens gestaafd, maar ook niet ontkracht. Zodat we na het lezen van het rapport toch nog met de vraag blijven zitten hoe het nu feitelijk met de aanwezigheid van de religie in Nederland gesteld is.

Dat de 'oude' secularisatietheorie (religie zal verzwakken of verdwijnen als gevolg van modernisering van een samenleving) niet meer opgaat, wordt meer dan eens in het rapport vastgesteld. Maar daarmee is de vraag of er – door welke oorzaak dan ook – dan helemaal geen secularisatie meer plaatsvindt niet beantwoord. Diverse malen wordt in het rapport verwezen naar Peter Berger, maar er wordt te weinig beklemtoond dat hij weliswaar spreekt over 'desecularization of the world', maar ook erkent dat Nederland en West-Europa een – nog steeds te verklaren! – uitzondering vormen. Verwacht ik teveel van een rapport, waar zoveel tijd en menskracht aan is besteed, als ik verwacht dat het naar – al is het maar een begin van – een verklaring van die uitzonderingspositie is gezocht? Zeker, er vindt veel transformatie van religie plaats, maar dat betekent niet dat er niet meer over secularisatie gesproken behoef of kan worden. Integendeel, ik denk dat dat nog steeds mogelijk en zelfs noodzakelijk is.

En wat *de aard* van de nieuwe religiositeit betreft: het rapport gaat er – impliciet – te veel vanuit dat de getransformeerde religie eenzelfde rol in de samenleving zal of kan spelen als de traditionele religiositeit deed. Ook in dit opzicht zal ik mijn verwachtingen wel te hoog gesteld hebben, maar ik had graag meer onderzoek gezien naar de vraag of de religiositeit niet zodanig veranderd is dat zij de vroegere rol van religie in de samenleving niet kán overnemen. Want als dat niet zo is, mag men zelfs niet suggereren dat er van een terugkeer van religie in het publieke domein sprake is.

Toen ik hiervoor stelde dat het effect van het verschijnen van dit rapport niet uitsluitend positief is, bedoelde ik dat dit rapport de alom in de samen-

leving levende gedachte dat religie weer herleeft én terugkeert in het publieke domein versterkt. Waarmee mijns inziens de werkelijkheid geweld wordt aangedaan en wij dus op het verkeerde been worden gezet.

Een voortgaande secularisatie

Ik heb de neiging om te zeggen dat er – mede door en als gevolg van de transformatie van de godsdienst – nog steeds secularisatie plaatsvindt. Zowel secularisatie op het individuele niveau als secularisatie op het samenlevingsniveau.

Secularisatie op individueel niveau betekent dat de godsdienstigheid van en onder de mensen afneemt. Ondanks dat er een korte periode misschien reden geweest is om te veronderstellen dat deze vorm van secularisatie zich niet langer voordoet, blijkt deze ontwikkeling zich toch nog steeds door te zetten. Het Sociaal en Cultureel Planbureau moest dit vorig jaar al constateren: ‘Een mogelijke trend naar grotere religiositeit onder de bevolking als geheel, waar de SCP-publicatie van 2000 nog op speculeerde, heeft zich dus niet voortgezet’.⁶ En het onlangs verschenen *God in Nederland 1966-2006* laat zien dat de ontkerkelijking zich onverminderd heeft voortgezet: meer dan 60% van de Nederlandse bevolking noemt zich nu buitenkerkelijk. Ook laat dit onderzoek zien dat het aantal atheïsten in Nederland is toegenomen (waarmee de bewering van sommigen dat het atheïsme aan het verdwijnen is, wordt gelogenstraft⁷) en dat het aantal Nederlanders dat zichzelf als gelovig beschouwt in de afgelopen tien jaar is afgenomen! Tegenover de kerkverlating staat dus wel de verschijning van een groep ‘nieuwe spirituelen’ (de transformatie van religie), maar kwantitatief gesproken vormen die geen compensatie voor het aantal dat de geïnstitutionaliseerde godsdienstigheid de rug heeft toegekeerd.⁸ Een constatering die 25 jaar geleden ook al door Schnabel op grond van zijn onderzoek naar nieuwe religieuze bewegingen werd gedaan.⁹

Secularisatie op samenlevingsniveau houdt in dat de betekenis van religie in en voor het publieke leven geringer wordt. Die betekenis lijkt groter te worden gelet op de discussie hierover en de gevoerde pleidooien om religie, óók op het publieke domein, serieus te nemen. Maar is ook dat geen schijn? Wordt er op het ogenblik niet veel over gediscussieerd juist omdat door een steeds groter wordend deel van de bevolking religie het recht ontzegd wordt invloed op het publieke leven uit te oefenen? Hoe komt het anders dat velen zich tijdens de recente kabinetsformatie zo druk maakten over de mogelijke invloed van de Christen Unie op het politieke leven, terwijl men dergelijke ‘ongeruste’ geluiden niet of nauwelijks kon horen toen de grote confessionele partijen domineerden in de politiek? Of dat tegenwoordig de rechtmatig-

heid van scholen op godsdienstige grondslag wordt betwist, terwijl vroeger het bestaan van dergelijke scholen, ook toen ze nog een duidelijke identiteit hadden, stilzwijgend werd aanvaard? Wordt godsdienst niet steeds sterker tot een privé-aangelegenheid verklaard en wordt daarmee de invloed van godsdienst op het publieke leven juist niet steeds meer betwist en teruggedrongen? Denk bijvoorbeeld aan het feit dat het recht van de Staatskundig Gereformeerde Partij om het geloof ook bepalend te laten zijn voor de positie van de vrouw in (publiek) bestuurlijk opzicht altijd is aanvaard, maar thans niet meer wordt geaccepteerd. Worden er dáárom geen pleidooien gehouden voor de betekenis van religie, omdat sterke krachten bezig zijn die religie uit het publieke leven te bannen?

Toch lijkt het er op dat religie door sommige publieke figuren serieus wordt genomen. Maar daarbij dient men wel te bedenken dat dit alleen religie betreft voorzover zij motiveert tot in de ogen van het publiek positieve resultaten. De religie die in het publieke domein wordt toegelaten is een religie die zich bij de in dat domein dominerende waarden heeft neergelegd. Géén religie die de samenleving overeenkomstig haar godsdienstig waarden en normen wil inrichten of beïnvloeden. Met andere woorden: een ándere religie, een (getransformeerde) religie die zich aangepast heeft aan de dominante cultuur van onze samenleving. Zodat niet alleen qua omvang, maar ook qua aard onmogelijk van een ‘terugkeer’ of een ‘herleving’ gesproken kan worden.

De Fransman Gauchet karakteriseert het proces van de moderniteit met de term ‘verlaten van de religie’, waarmee hij bedoelt dat we gaan ‘naar een wereld waar religies blijven bestaan, maar dan binnen een gemeenschappelijke orde en een politiek bestel die er niet meer door worden bepaald’. Daarmee krijgt religie een nieuwe plaats toegewezen. En daarom kan hij zeggen: ‘Toch mogen we niet overhaast concluderen dat uit een grotere maatschappelijke zichtbaarheid ook een grotere geestelijke vitaliteit volgt. In de huidige omstandigheden zijn beide eerder omgekeerd evenredig aan elkaar. Religies treden opnieuw op de voorgrond juist omdat ze zich terugtrekken, hoe vreemd dat ook mag lijken.’¹⁰ In mijn eigen woorden: religie mag weer wat betekenen omdat ze minder betekent.

Het zou veel waard zijn als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid of welke andere instantie ook een grondig onderzoek zou doen naar de daadwerkelijke betekenis van religie in het publieke domein. Zodat we echt weten waar we aan toe zijn en onszelf niet langer voor de gek hoeven te houden.

Noten

¹ W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publieke domein – Verkenningen van een dubbele transformatie* (WRR Verkenningen 13), Amsterdam 2006. Hoewel ik weet dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uitdrukkelijk onderscheid maakt tussen een WRR-verkenning en een WRR-rapport, spreek ik in dit artikel gemakshalve over ‘rapport’.

² Ik maak in mijn schrijven geen onderscheid tussen ‘godsdienst’ en ‘religie’.

³ Erik Sengers (ed.), *The Dutch and their gods – Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950*, Hilversum 2005.

⁴ Karel Dobbelaere, *Secularization: A Multi-Dimensional Concept*, Londen 1981.

⁵ Vgl. G. Dekker & H.C. Stoffels, *Godsdienst en samenleving – Een introductie in de godsdienstsociologie*, Kampen 2005⁶ (pag. 117). Ook de naam van Laeyendecker, die toch ook vaak over secularisatie heeft geschreven, kom ik in geen enkele van de vaak lange literatuurlijsten tegen.

⁶ Jos Becker & Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland – Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag, september 2006, p. 65.

⁷ Vgl. Alister McGrath, *De ondergang van het atheïsme*, Kampen 2006.

⁸ Vgl. Ton Bernts, Gerard Dekker & Joep de Hart, *God in Nederland 1966-2006*, Kampen 2007.

⁹ Paul Schnabel, *Tussen stigma en charisma – Nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid*, Deventer 1982.

¹⁰ Marcel Gauchet, *Religie in de democratie – Het traject van de laïciteit*, Amsterdam 2006, p. 33 en 46/7.